

Т. Г. Свердлова, О. В. Колесникова,

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

ПЕРСПЕКТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТКУ ТРАДИЦІЙНИХ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ВВІЧЛИВОСТІ В СУЧАСНІЙ ЯПОНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядаються особливості японської системи форм ввічливості, а також тенденції до їхньої трансформації на сучасному етапі розвитку мови. На прикладі дослідження процесу засвоєння і використання ввічливої мови японськими дітьми робляться висновки щодо стійкості та прогнозується подальше функціонування системи форм ввічливості як однієї з фундаментальних засад японського суспільства.

Ключові слова: форми ввічливості, категорія адресива, категорія гоноратива, суспільна ієрархія, тенденція до спрощення, рольові ігри.

В статье рассматриваются особенности японской системы форм вежливости, а также тенденции их трансформации на современном этапе развития языка. На примере исследования процесса усвоения и использования вежливого языка японскими детьми делаются выводы об устойчивости и прогнозируется дальнейшее функционирование системы форм вежливости как одной из фундаментальных основ японского общества.

Ключевые слова: формы вежливости, категория адресива, категория гоноратива, общественная иерархия, тенденция к упрощению, ролевые игры.

The article explores the specifics of Japanese system of polite language. Existing classifications of Japanese polite language forms, created by Japanese linguists and japanologists from other countries, are being analysed. Also tendencies for transformation of polite forms at the present stage of Japanese language development, such as simplification, substitution of particular forms by the others, expanding and shrinking of spheres of usage of particular forms are also being studied. Through the example of exploration of acquisition and use of polite language by Japanese children the conclusions about stability and future functioning of politeness system as one of the fundamental grounds of Japanese society. Considerable difficulties in acquisition of forms of politeness by children, a significant number of errors or attempts of children and youth to avoid completely the traditional structures of polite speech in any of the situations could indicate a tendency to a gradual disappearance of these forms. However, the results of the study suggest early and successful mastery of polite language by Japanese children, which is demonstrated in the role-playing games. Japanese children successfully master early enough the basics of polite language in the family, and quickly learn to analyze the social context and factors influencing the choice of lexical or grammatical constructions. Purposefully skills of proper use of polite language are improved during the preschool and school education and further professional activities. Polite language continues to reflect the relationship of social hierarchy in Japanese society, and so soon, albeit in a somewhat modified form, to retain its position in modern Japanese.

Key words: polite forms, category of addressive, category of honorative, social hierarchy, tendency to simplification, role-play games.

У порівнянні з європейськими мовами, японська мова в плані висловлення ввічливості має чимало особливостей, з яких найбільш значимі дві: наявність не тільки лексичних, але й граматичних форм ввічливості, а також жорстка соціальна детермінованість правил вживання лексичних одиниць і граматичних форм у категорії ввічливості.

Сучасне японське суспільство зберігає від минулого ряд специфічних особливостей, і головна серед них – патріархальність. А разом з патріархальністю і чіткою суспільною ієрархією залишаються чинними правила ввічливості в спілкуванні. Разом з тим, японське суспільство на даному етапі зазнає як внутрішніх змін, так і значного зовнішнього впливу американської культури, що не може не вплинути на процеси трансформації японської мови. Особливо це позначається саме на використанні японцями ввічливої мови.

Отже, в межах даної статті ми поставили собі за мету дослідити, як саме позначилися сучасні мовні трансформації на використанні японцями лексико-граматичних форм ввічливості. Таке дослідження є актуальним, оскільки попри існування значної кількості наукових робіт в галузі вивчення категорій ввічливості сучасної японської мови, новітні тенденції до змін у використанні форм ввічливості потребують подальшого аналізу, результати якого будуть мати як теоретичне, так і практичне значення (при художньому перекладі, створенні навчальної літератури та ін.).

Перш за все коротко розглянемо систему форм ввічливості японської мови. У граматиці японської мови Д.Д. Смірнова [7, с. 133–136], що вийшла в 1890р., вперше зазначалося, що «шанобливі» і «скромні» форми пов'язані з висловленням ставлення до осіб, про яких йде мова, а форми з суфіксом -мас- – з висловленням ставлення до співрозмовника. Надалі таке розмежування стало в Японії загальноновизнаним, навіть у шкільному навчанні.

Таке чітке протиставлення двох типів форм ввічливості в японській мові дає можливість говорити про дві різні, але близькі за значенням категорії. Перша з них виражає відношення мовця до співрозмовника, і має назву «категорія адресива». У цій категорії В.М. Алпатов виділяє адресивні (з суфіксом -мас-) і неадресивні (без суфікса -мас-) форми [1, с. 18–54]. Друга категорія, що виражає відношення мовця до особи, про яку йдеться у реченні – «категорія гоноратива». Тут існують три групи форм, розмежування яких є загальноновизнаним, починаючи з автора перших граматики японської мови Ж. Родрігеса [13, с. 101]. Він говорить про нейтральні, гоноративні («шанобливі») і депреціативні («скромні») форми.

В японській мові виділяють диференціальні ознаки, які характеризують значення форм адресива і гоноратива: «вищий – рівний – нижчий» і «свій – чужий». Вони визначають ставлення мовця до співрозмовника (адресата) або до особи, про яку йдеться (гонората). Значення мають соціально-особистісні відносини, причому на оцінку даної особи як «свого» або «чужого» може в значній мірі впливати участь в ситуації спілкування інших осіб [2, с. 97].

Вживання адресивних форм є обов'язковим в розмові з особами, які розглядаються як «вищі чужі» або «рівні чужі». Неадресивні форми використовуються, як правило, по відношенню до співрозмовників «рівних своїх» або «нижчих своїх». І адресивні, і неадресивні форми зустрічаються в спілкуванні з особами, які є по відношенню до мовця «нижчими чужими» або «вищими своїми». Ознаки, що визначають вибір рівня ввічливості, іноді вступають в суперечність між собою, і японець, таким чином, постійно вирішує в мовному спілкуванні задачу про їхню пріоритетність. Особливістю форм категорії адресива в японській розмовній мові є також нерегулярність вживання адресивних і неадресивних форм у мовленні, коли по відношенню до одного і того ж співрозмовника мовець може використовувати словоформи з адресивним і неадресивним значенням.

Гоноративні (шанобливі) форми використовуються для характеристики дій шановних (з точки зору мовця) осіб. Очевидно, що гоноративні форми не вживаються в реченнях, в яких відсутня друга або третя особа – семантичний суб'єкт

дії або стану. Якщо ж суб'єктом є третя особа, на вибір між гоноративними і нейтральними формами впливає не тільки відношення мовця до даного суб'єкту, але і відносини між останнім і співрозмовником. Гоноративні форми не використовуються в мовленні про осіб, що розглядаються як «рівні свої» (так, неможливо вживання даних форм у мовленні про себе. Не завжди категорія гоноратива проявляється і в розмові про осіб, які розглядаються як «вищі свої», навіть коли суб'єктом дії є співрозмовник. У випадку опису дій «чужого» суб'єкта гоноративні форми відповідають ознакам «вищий» та «рівний», нейтральні – ознаці «нижчий».

Багато дослідників [4, с. 10–48], [5, с. 34–40] намагаються представити вичерпний набір чинників, які мають обов'язково враховуватися при виборі форм ввічливості. Однак, поряд із загальними правилами, важливу роль відіграє індивідуально-суб'єктивний фактор, і, зазвичай, з питань актуального вибору ввічливих слів форм серед інформантів немає єдиної думки.

Описана нами система форм ввічливості склалася в середні віки і продовжує існувати до цього часу, хоча за межами літературної мови вона зазнала значних трансформацій. При збереженні загальної системи окремі її фрагменти змінювалися: певні форми ввічливості вийшли з ужитку, інші з'явилися, треті втратили своє значення і набули нового. Усі ці зміни були певною мірою соціально обумовлені. На думку В.М. Алпатов [1], найрозвиненішою і найскладнішою система форм ввічливості була в пізньофеодальний період (епоха Едо). З другої половини 19 ст., в період розвитку капіталізму в Японії, коли руйнувалися старі соціальні межі, система форм ввічливості почала поступово спрощуватися. Однак до другої світової війни цей процес відбувався досить повільно, що було пов'язано із збереженням залишків феодального суспільства.

Ситуація різко змінилася після поразки Японії у Другій світовій війні. Процеси перебудови і часткового руйнування систем ввічливості почали розвиватися з дуже великою швидкістю як у літературній японській мові, так і поза її нормами. Перш за все такі зміни виявляються у витісненні з літературної мови багатьох ввічливих лексем і граматичних форм, які функціонували в ній раніше. Деякі витіснені форми вже не були включені до норм застосування форм ввічливості «これからの敬語», затверджених Міністерством освіти Японії у 1952 р. Їх іноді вживають лише представники старшого покоління. Це, наприклад, гоноративні форми із службовими дієсловами *あそばす* (асобасу) та *なさる* (насару), депреціативні форми із службовим дієсловом *もおす* (моосу), імена з суфіксом *どの* (доно), займенники першої особи *わし*, *わがはい* (васі, вагаі) та ін. Також з числа форм ввічливості практично зникли кітаїзми.

Деякі ввічливі форми залишаються в мові, проте застосовуються все рідше. Це, наприклад, ввічливий показник множини *ども* (домо), поширений на початку 20 ст., був поступово витіснений нейтрально ввічливим показником множини *たち* (таті). Спостерігається і зворотне явище, коли вживання окремих форм ввічливості зростає, наприклад широко застосовується префікс *お*(о-).

Одночасно відбувається процес зміни значень деяких форм ввічливості та їх місця у системі. Наприклад, форми із допоміжним дієсловом *あげる* (агеру) припинили бути ввічливими (депреціативними), і тепер можуть позначати навіть дії тварин. Набули нового значення і деякі займенники. Так, чоловічий займенник 1-ї особи *ぼく* (боку), який раніше вважався фамільярним, зараз вживається чоловіками як нейтральний. І навпаки, займенник другої особи *あなた* (аната), який раніше вважався ввічливим, вже не застосовується по відношенню до вищих і поступово перетворюється на суто жіночий.

Усі вказані зміни свідчать про загальну тенденцію до спрощення системи форм ввічливості японської мови. Після Другої світової війни не зафіксовано виникнення жодної нової ввічливої форми, у той час як багато форм, що вживалися раніше, припинили своє існування. Скорочується і кількість рівнів ввічливості. На думку японських мовознавців [6, с. 4] зміни спостерігаються в першу чергу в мовленні людей молодшого покоління. Це підтверджується і даними масових досліджень. Так, у статті Асаї Макото [5] зазначається, що сучасна молодь майже не використовує ввічливих форм, за винятком адресиву і певних мовних штампів. У японській родині також спостерігається тенденція до відмови від граматичного і, частково, від лексичного аспекту ввічливості. Отже, можна зробити висновок про те, що система форм ввічливості в японській мові стала значно простішою, і зміни, що в ній відбулися, вважаються незворотними.

Постає закономірне питання, чи можна говорити про поступове повне зникнення системи форм ввічливості в японській мові? Чи продовжить вона своє існування, хоча і в зміненому вигляді, у 21 сторіччі? Японські дослідники вважають, що система форм ввічливості в сучасній японській мові не виявляє тенденції до повного зникнення [3, 8, 12]. Такої ж думки дотримуються і російські японознавці, такі як В.М. Алпатов [1, 2]. По-перше, в літературній японській мові основні параметри системи форм ввічливості зберігаються, і вплив літературних норм через школу і засоби масової інформації залишається досить значним. По-друге, спрощення системи форм ввічливості японської мови зараз відбувається повільніше ніж 40 років тому.

Висновки про продовження існування у майбутньому системи форм ввічливості в японській мові підтверджуються проведеним нами дослідженням. Нами було проведено опитування 20 японців у віці 17 – 60 років, різних професій та соціальних статусів, стосовно використання форм ввічливості в повсякденному житті. Аналіз результатів анкетування показав, що 100% опитаних японців використовують кейго у повсякденному житті. На питання: «Чи вважаєте ви, що ввічлива мова є необхідною в японському суспільстві?», 90% респондентів відповіли, що вона є невід'ємною частиною культури та світобачення японців, без кейго японська мова вже не буде мати такого впливу на оточуючих, нести інформацію та виказувати пошану стосовно вищих людей. Лише 10% зазначили, що кейго є «залишком минулого», і для того, щоб Японія розвивалася та вдосконалювалася, необхідно перейти на новий рівень стосунків та відмовитися від цієї граматичної категорії.

Про стійкість форм ввічливості в японській мові свідчить також процес опанування мови «кейго» японськими дітьми. Адже надто великі складнощі при засвоєнні дітьми форм ввічливості, значна кількість помилок або намагання дітей та молоді зовсім уникати в мові складних традиційних ввічливих конструкцій у будь-яких життєвих ситуаціях могли б свідчити про тенденцію до поступового зникнення цих форм. Існують різні думки про те, на якому етапі японські діти починають вчитися функціонувати в ієрархічному суспільстві і змінювати свою мову в залежності від соціального контексту. Деякі дослідники вважають, що головну роль в цьому процесі відіграє школа. Натомість Кейт Е. Нельсон та Каролін Е. Джонсон [9, с. 213–250] провели дослідження у японських родинах для того, щоб з'ясувати рівень застосування та розуміння ввічливої мови дітьми у сім'ї та поза нею. Під час експерименту було висловлено припущення, що діти могли б використовувати великий репертуар ввічливих форм належним чином у рольовій грі, що дозволить їм застосувати форми, які не можуть спонтанно з'являтися в повсякденному житті. Такий експеримент надав можливість прагматично оцінити і зрозуміти, чи може існувати дитяча ввічлива мова.

Дослідження було частиною масштабного проекту з вивчення аспектів набуття та розвитку мови японських дітей, які відображають прагматичну і соціальну обізнаність [9]. У цьому дослідженні розглядалися три основні питання: як японські діти розуміють чотири типи *敬語*? Чому дітям легше використовувати певні типи *敬語*, ніж інші? Наскільки діти соціально розвинуті та обізнані для того, щоб використовувати *敬語*?

В експерименті взяли участь тридцять дітей (3 дівчинки і 3 хлопчика в кожній віковій групі у віці від 1 до 6), які спостерігалися в своїх будинках під час щомісячних відвідувань протягом від 1 до 3 років. Кожен візит тривав близько 60 хвилин. Під час відвідування робився аудіо запис та відеозапис. Пізніше отримані дані були проаналізовані.

Під час кожного візиту, протягом приблизно 15-30 хвилин, використовувалися іграшки для заохочення дітей брати участь у ролевих іграх (наприклад, клерк – клієнт, лікар – пацієнт, учитель – учень). Рольові ігри дозволили дітям відтворити різні ієрархічні відносини та соціальні ролі, в яких вони отримали можливість використовувати різні рівні ввічливості. Крім того, були проведені анкетування та інтерв'ю з батьками з питань, що стосуються використання дитячої ввічливої мови у родинному колі та поза ним. За результатами дослідження, навіть маленькі діти чітко усвідомлювали важливість використання ввічливої мови, використовували різні форми ввічливості і правильно змінювали використання граматичних структур в залежності від контексту та ситуації. Цікавим відкриттям стало те, що невербальний прояв ввічливості, такий як уклін, з'являвся в першу чергу і використовувався всіма. Навіть 1-річні діти вклонялися у відповідний момент, наприклад, коли віталися або прощалися.

あいさつ(привітання) часто з'являлося під час таких сценаріїв гри, в яких дітям надавався широкий спектр соціальних ролей. Наприклад, граючи в магазин, навіть 1-річні змогли використати ввічливе вітання «いらっしやいませ!» – «Ласкаво просимо!», коли вітали клієнтів. 2-та 3-річні діти змогли використати складнішу систему виразів, таких як «毎度ありがとうございます!» – «Спасибі Вам!» і «またお出で下さい!» – «Будь ласка, приходьте знову».

Як повідомили дослідники, вихователям японських дошкільних заходів надаються прямі вказівки для моделювання таких виразів [9, с. 213–250]. У дошкільних установах, діти читають вітання і ввічливі вирази в унісон або співають пісні з ними у відповідний час протягом дня. Навчання дітей あいさつ (привітань) є одним з основних завдань дошкільного виховання в Японії. Ці вітання відіграють ключову роль у прилученні дітей до базових форм ввічливості. Крім того, навчившись використовувати вітання та ввічливі вирази, діти поступово починають усвідомлювати почуття, які лежать в основі あいさつ, такі як «思いやり» – повага до інших та «わきまえ» – проникливість.

Що стосується використання 尊敬語, діти були в змозі звернутися до людей, застосовуючи ввічливі суфікси さん та様. Деякі з них також могли використати шанобливі іменні форми і префікси (наприклад, клієнт – 客さん, дім – お家, тут – こちら). Ввічливі форми часто з'являлися у запитаннях. Емі (4 роки), роблячи вигляд, що лікар розмовляє з матір'ю дитини, сказала: «ちょっとお待ち下さい、お母さん» – «Будь ласка, почекайте трохи, мамо», використовуючи шанобливу форму «мати» і ввічливу форму дієслова «чекати». Кен (3 роки), роблячи вигляд, що він комірник, сказав: «またお出でになってください!» – «Будь ласка, приходьте знову», використовуючи ввічливу форму, яка застосовується коли клієнт залишає магазин. Як згадувалося раніше, знайомство з формами あいさつ відіграє ключову роль в поступовому ознайомленні дітей з ввічливими формами. Наприклад, いってらしゃい, яке говорять, коли хтось іде з дому, складається з ввічливої форми дієслова «йти», а самеいらっしやる. Аналогічно, вираз «いらっしやいませ!» – «Ласкаво просимо!» використовують діти, коли грають роль комірника та вітають клієнтів.

Під час використання 謙譲語 діти, так само як і у випадку з 尊敬語, використовували шаблонні висловлювання, такі як «いただきます» – «Я покійно приймаю цю їжу» або «まいります» – «Я покійно їду». Діти часто намагалися використовувати скромні предикати при відтворенні магазинних сценаріїв, в яких вони зображують комірників і клієнтів. Наприклад, коли Кен (3 роки) видавав себе за клієнта в супермаркеті, який не може вирішити, купити яблука чи мандарини, він сказав: «こちらをいただきます» – «Ці, будь ласка», використовуючи шанобливе дієслово いただきます і ввічливу форму словаこちら. Кен був знайомий з цією формою дієслова завдяки використанню ввічливого виразу «いただきます», який використовується перед прийняттям їжі. Було також кілька прикладів використання скромних іменників (наприклад, 母 для «мати»). Діти спочатку використовували ритуальні соціальні функції, щоб дізнатися, ввічливу чи скромну мову в межах певного контексту застосувати.

Діти також змогли перемикаються з одного рівня ввічливості на інший, в залежності від характеристик мовця і адресата. Юріко (5 років), роблячи вигляд, що телефонує додому, сказала молодшій сестрі: «ママに変わって», а потім почала розмовляти з матір'ю вживаючи форми ます/です та звертаючись до мами – «母»(はは).

Таким чином, такі дослідники, як Кленсі (1985), Підзіма (1974) і Мураїсі (1973) зробили висновки, що імовірно діти спочатку пов'язують певні ввічливі вирази з конкретним контекстом (часто ритуальною соціальною процедурою, такою як вітання) [9, с. 213–250]. На самому ранньому етапі, вони отримують безцінний мовний досвід, шляхом копіювання діалогів, які вони чують навколо (наприклад, телевізійних програм, розмов дорослих тощо). Поступово вони починають усвідомлювати мовні правила, які лежать в основі ввічливих виразів, починають розуміти базові міжособистісні фактори, а потім узагальнюють ці форми у більш широкому контексті. Пізніше формальне навчання дає дітям конкретні знання, що стосуються певних мовних форм.

Мідзутані запропонував власну класифікацію факторів, які визначають, який тип ввічливості використовувати при спілкуванні японською мовою: ступінь знайомства, вік, соціальні відносини, соціальний статус, стать, членство в групі і ситуація [12, с. 29–47]. Дані дослідження показують, що з самого раннього віку, діти чутливі до таких факторів, як вік, ступінь знайомства і положення у суспільстві. Ступінь знайомства і вік тісно переплітаються при визначенні рівнів ввічливості, так як діти більш схильні використовувати ввічливі форми з незнайомим людьми похилого віку, на відміну від незнайомих дітей молодшого віку або однолітків.

Таким чином стає зрозумілим, що поширена думка про те, що більшість японських дітей не може використовувати 敬語, пов'язана з тим, що вони не мають нагоди використовувати їх у повсякденному житті. Але коли дітям були запропоновані рольові ігри і широкий спектр ієрархічних відносин, вони продемонстрували здатність використовувати форми 敬語. У той же час, використовуючи 尊敬語 та 丁寧語 діти роблять два типи помилок: помилки в мовній формі, що впливають з морфо-синтаксичних, семантичних і лексичних складнощів, і помилки у виборі правильного референта, що спричинено міжособистісними складнощами. У родинному колі найчастіше дитина використовує 丁寧語 звертаючись до батьків, а батьки використовують просту нечемну мову стосовно дітей. Хоча останнім часом спостерігається ситуація, коли діти також використовують звичайну просту нешанобливу мову стосовно батьків [11, с. 188–196].

Для того, щоб стати компетентним користувачем мови, дитина повинна оволодіти різними мовними формами, які відзначають різні реєстри ввічливості і дізнатися, коли і як використовувати їх належним чином. З віком, спираючись на кращі граматичні навички й більш розвинені когнітивні здібності, а також більш широкий соціальний досвід, діти поступово розширюють свій репертуар ввічливої мови, який стає все більш придатним для ефективного спілкування в різних соціальних колах.

Отже, спираючись на думку вітчизняних і зарубіжних японознавців та на дані наведених нами експериментальних досліджень ми можемо зробити висновок, що, попри тенденції до спрощення і трансформацій, мова кейго є невід'ємною

складовою функціонування японського суспільства. Японські діти на досить ранньому етапі успішно опановують основи ввічливої мови в родинному колі, а також швидко вчаться аналізувати соціальний контекст і фактори, що впливають на вибір тієї чи іншої лексеми або граматичної конструкції. Цілеспрямовано вдосконалюються навички правильного використання ввічливої мови під час дошкільного та шкільного навчання і подальшої професійної діяльності. Ввічлива мова продовжує відображати стосунки соціальної ієрархії в японському суспільстві, і тому найближчим часом, хоч і в дещо зміненому вигляді, збереже свої позиції в сучасній японській мові.

Література:

1. Алпатов В. М. Категории вежливости в современном японском литературном языке / В. М. Алпатов. – М. : Наука, 1973. Издание 2-е. – М., УРСС, 2006. – 238 с.
2. Алпатов В. М. Система личных местоимений 1-го и 2-го лица в современном японском языке / В. М. Алпатов // Теория и типология местоимений. – М. : Наука, 1980. – С. 79–92.
3. Асаи Макото. Дискудзёкки бангуми но котоба / Асаи Макото // Бункэн гэнпо. – № 11. – 1978. – С. 25.
4. Головин И. В. Грамматика современного японского языка / И. В. Головин. – М. : Издательство Московского университета, 1986. – 321 с.
5. Зализняк А. А. Русское именное словоизменение / А. А. Зализняк. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – С. 24–25.
6. Оиси Хацутаро. Нэнрэйсо то кэйго / Оиси Хацутаро // Кэйго но субэтэ (специальный выпуск журнала «Кокубунгаку»). Токио, 1966. – С. 4.
7. Смирнов Д. Руководство к изучению японского языка / Д. Смирнов. – СПб. : типография Ф. Елеонского, 1890. – С. 133–136.
8. Танака Акио. Кэйго ронги ва надзэ окуру / Танака Акио // Гэнго сэйкацу. – № 6(213). – 1969. – С. 15.
9. Clancy P. M. The acquisition of communicative style in Japanese. In B. Schieffelin & E. Ochs (Eds.), *Language socialization across cultures*. – New York : Cambridge University Press, 1986. – P. 213–250.
10. Corsaro W. Young children's conception of status and role // *Sociology of Education*. – 52. – 1979. – P. 46–59.
11. Ervin-Tripp S. M. The Comprehension and production of requests by children. *Papers and Reports in Child Language Development*, 8, 1974. – P. 188–196.
12. Mizutani Osamu. *Japanese: The Spoken Language in Japanese Life*. – Tokyo, 1981. – 96 p.
13. Rodriguez J. *Elements de la grammaire japonaise*, traduite par M. C. Landresse. – Paris, 1825. – 298 p.